

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ОСВОЄННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД УКРАЇНСЬКОЇ СОБОРНОСТІ В 1917–1920 РОКАХ

Валерій Солдатенко,
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України,
головний науковий співробітник відділу
теорії та історії політичної науки
ORCID: 0000-0003-2435-1123; soldatenko.v.f@gmail.com

Аналіз наявної історіографії з означеної проблеми, її співвіднесення з історичними джерелами і об'єктивною реконструкцією досвіду революційної доби дозволяє висловити деякі спостереження і міркування. Як гадається, передусім вони стосуються двох висхідних і визначальних аспектів:

1. Зв'язок концепцій Української революції та національної соборності.

2. Етнографічний принцип як основа прагматичного визначення територіальних меж соборної України.

Названі елементи органічно взаємопов'язані, що передбачає відповідну логіку їх комплексного розгляду.

До 1917 р. цілісної концепції Української революції не існувало, хоча певні елементи, такі як вимога широкої національно-територіальної автономії у майбутній децентралізованій, федеративній демократичній республіці Росія, більш-менш чітко окреслювалися в планах, стратегії дій політичного українства. Про національну соборність говорилося на зрізі більше абстрактної, перспективної ідеї (Ю. Бачинський: «Україна irredenta», М. Міхновський: «Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі»).

Обґрунтовуючи концепцію Української національно-демократичної революції навесні 1917 р., М. Грушевський зобов'язаний був хоча б у загальних рисах визначити межі автономії України й для чіткої орієнтації земляків, і як конкретної вимоги до

Тимчасового уряду [1]. Голова Центральної Ради, видатний науковець поклав у основу визначення територіальних меж народоправчої автономної України етнографічний принцип. Згідно з ним, до складу України мали відійти історично сформовані масиви з переважанням у них українського елементу (безперечно – 50% + 1). Міста, в яких міг і справді переважав неукраїнський компонент, не повинні були вичленятися зі складу етнічних масивів. На теренах з мішаним населенням (передусім це були прикордонні райони) передбачалося з'ясування шляхом опитування (плебісцити, збори) волі місцевих мешканців щодо їхнього входження до того чи іншого національно-територіального утворення.

За такого підходу, якого М. Грушевський і його однодумці дотримувалися дуже послідовно, передбачалося включення до України 9 російських губерній: Подільської, Волинської, Київської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Херсонської та материкових повітів Таврійської.

Що ж до таких масивів (ареалів) з переважним компонентом українців, як Східна Галичина, Північна Буковина, Придунайський район Бессарабії, Закарпаття (вони залишалися у складі Австро-Угорської імперії, якої на той час ще не торкнулися революційні зрушення), їхню майбутню долю (обов'язкове об'єднання з Великою Україною) планувалося вирішити на післявоєнній міжнародній конференції.

Отже, концепція національної соборності виявилася органічною складовою більш широкої й багатогранної концепції революції, а реалізація планів першої об'єктивно залежною, навіть підпорядкованою перспективі практичного здійснення стратегії другої. Саме в такому ключі і є сенс розглядати досвід боротьби за українську соборність, чого поки що не робилося у вітчизняній історіографії. Досвід же 1917–1920 рр. переконує у конструктивності, плідності подібного підходу.

Пов'язуючи остаточне розв'язання українського питання зі Всеросійськими Установчими зборами, лідери Центральної Ради не відклали справи до їх скликання. Домігшись легітимізації самопроголошеної автономії, вони тут же поставили перед Тимчасовим урядом питання про свою юрисдикцію щодо території

України. Не зважившись рішуче відкинути постанову офіційного Петрограда про адміністративне відторгнення від України 4 губерній Лівобережжя, вони не збиралися згортати організаційно-масову роботу на цих територіях як на питомих українських. А відразу після падіння Тимчасового уряду, 31 жовтня 1917 р., Центральна Рада ухвалила включити безпідставно відмежовані губернії до складу України. Всі 9 губерній визначалися складовими Української Народної Республіки, проголошеної 7 листопада 1917 р. Третім універсалом і, згідно з проектом Конституції, підготовленим до початку грудня, мали бути законодавчо затвердженими.

Теоретично обґрунтовані, етнографічно вивірені, справедливі підходи до національного державотворення виявилися прийнятними, переконливими для переважної більшості політичних сил, у тому числі й конкурентних. В усякому разі вони сприймалися такими, з якими інші змушені були рахуватися. Так, проголошуючи на Першому Всеукраїнському з'їзді Рад (11–12 грудня 1917 р., Харків) радянську владу в Україні, більшовики і їх союзники цілком погодилися з принципами й конкретним визначенням кордонів республіки, що реально проіснували в Радянській Україні аж до осені 1939 р.

ЦК РКП(б) і РНК РСФРР, зважаючи, серед іншого, і на «географію Винниченка», не підтримали сепаратистських намірів створення Донецько-Криворізької Радянської Республіки з відривом її від України й включенням до складу Росії.

Ті ж таки 9 українських губерній фігурували як реальна територія УНР на Брестській мирній конференції, у прийнятих на ній рішеннях. Там же здійснювалися перші результативні дипломатичні кроки на шляху запровадження моделей західноукраїнської державності, маючи «на дальніх прицілах» єднання українців у спільній етнічній родині.

Таким чином, є надійні, переконливі підстави дійти проміжного висновку, що природне, логічне, органічне поєднання концепцій Української революції і національної соборності є не пізнішим довільним умоглядним конструюванням історичної схеми, а, за великим рахунком, констатацією незаперечного: запропонована Центральною Радою платформа доволі ефективно «спрацьовувала» на практиці, причому – в далеко непростих обставинах.

Ситуація істотно змінилася з окупацією України австро-німецькими військами, особливо ж після державного перевороту і встановлення гетьманського режиму. Українська Держава П. Скоропадського була спробою повернути українське суспільство до стандартів долютневих (1917 р.) часів. Тобто, курс був визначено антиреволюційним. Відкинутими виявилися не лише досягнуті за попередній рік прогресивні зрушення, а й можливості орієнтирів на революційну перспективу, відтак – і на реальний поступ на соборницькому напрямі [2].

На перший погляд здавалося, що, спираючись на потужну іноземну допомогу, тут можна було розраховувати на забезпечення українського інтересу. Використовуючи безперечну перевагу в збройній силі, окупанти не лише витіснили супротивників з етнічно українських територій, а й частково просунулися на Півночі й Сході на спірні та й етнічно неукраїнські регіони.

Режим П. Скоропадського, за прикладом союзників, не збирався відмовлятися від силового чинника у стосунках зі сусідами. Проголошуючи на словах вірність етнографічному принципу, гетьманські функціонери висували вимоги його доповнення (на практиці – часто підміни) іншими елементами, що також найменувалися принципами – історично-традиційними, географічно-територіальними, стратегічно-військовими, економічно-господарськими, культурно-духовними. Внаслідок нехтування чіткими науковими підходами, за мішанини бажаного, однак недосяжного, з реаліями стосунки зі сусідами задля визначення кордонів заходили у глуху безвихідь. Так було на затяжних київських переговорах 1918 р. з білоруською і російською делегаціями. А з оголошеним гетьманським законом про територіальне поширення української державної влади суміжні країни просто не рахувалися.

У цьому плані варто відреагувати на спроби деяких сучасних авторів знайти виправдання поведінці П. Скоропадського і його оточення. Так, І. Гошуляк стверджує, що «в основу діяльності гетьманату була покладена великоукраїнська концепція розбудови державності, що спиралася не лише на етнічний, але й державно-територіальний принцип, який передбачав врахування стратегічних, економічних, політичних та інших факторів» [3, с. 276]. Не в

зможі навести історичні факти, згідно з якими з подібною позицією хоча б одного разу згодилися інші державницькі суб'єкти, автор знаходить за можливе апелювати до інтерпретацій досвіду 1918 р. Я. Пеленським. Найавторитетніший зарубіжний знавець гетьманату протиставляє «великоукраїнську» політику П. Скоропадського «малоукраїнському» проєкту керівництва Австро-Угорщини [3, с. 281–282], яке планувало в межах Правобережжя утворити сателітне утворення на чолі з членом Габсбурзької династії В. Вишиваним. Слід врахувати, що Я. Пеленський мав на увазі абсолютно конкретну ситуацію пошуку варіанта зміцнення позицій австро-німецького протистояння зі стратегічним ворогом – Росією, а зовсім не розширення меж України на її окраїнах шляхом силового приєднання й узаконення втримання під українською зверхністю захоплених окупантами спірних і неукраїнських територій [4, с. 21].

До речі, тут апетити в деяких місцях були порівняно невеликими, а в інших – доволі значними. При цьому часто не враховувалася реальна розстановка сил, розбіжності, суперечності у векторах соціальних і національних інтересів, як, наприклад, сталося з провалом воєнної експедиції для приєднання Кубані, хоча вважалося, що там проживає близько 70 % українців – нащадків запорозьких козаків, які висловлюють палкі бажання опинитися «влоні неньки-України».

З огляду на невдачу авантюри з походом військової формації під орудою полковника П. Балбочана у квітні 1918 р. для захоплення Севастополя і Чорноморського військового флоту було розроблено план економічної й митної блокади Кримського півострова з метою змусити тамтешній уряд, підпорядкований німецькій окупаційній адміністрації, приєднати Крим до Української Держави. І це не дало реальних результатів, оскільки справжніми господарями становища залишалися окупанти, які мали власні розрахунки щодо півострова, відтак дуже гальмували переговорний процес, дотягли до фактичної нездійсненності хистких домовленостей про запровадження в Криму автономного статусу. А на неодноразові прохання передати кораблі Чорноморського флоту Україні відповідали відмовами.

Що ж до оцінки ролі окупантів у просуванні української справи загалом, слід визнати її всуціль негативною. Відбувся навіть значний відкат (цинічна відмова), порівняно з Брестськими угодами, і щодо запровадження «коронного краю» для Західно-українського регіону, і щодо конкретних домовленостей щодо статусу Холмщини і Підляшшя.

Ні до чого не привели й спроби П. Скоропадського врятувати гетьманат і власне правління з ганебною здачею завойованих українцями позицій білогвардійським єдинородимцем. Мова про сумнозвісну Грамоту П. Скоропадського «До всіх українських громадян та козаків» від 14 листопада 1918 р. Одним словом, антиреволюційний соціальний курс доповнився ще й антинаціональним і завершився повним фіаско з усіх боків, зокрема, й на соборницькому векторі.

Велінням часу стало повернення на революційний шлях. Цю місію взяла на себе Директорія на чолі з В. Винниченком. Талановитий художник, що від кампанії до кампанії набирався політичного досвіду (до речі, він з великою зневагою ще влітку відкинув пропозицію П. Скоропадського очолити гетьманський уряд), разом з колегами розробив план повстання і відновлення Української Народної Республіки. Попри перешкоди окупантів, план був блискуче реалізований. В. Винниченко зробив чимало, щоб обґрунтувати концепцію Української революції на її якісно новому етапі. Головною метою, стратегічною віссю розробленої політичної платформи стало створення Республіки Трудового Народу на основі трудових Рад. Утілений у програмній платформі Директорії від 26 грудня 1918 р. і рішеннях Трудового конгресу України 23–28 січня 1919 р. курс на народоправство, по суті – на продовження національно-демократичних революційних перетворень, виявився привабливим, викликав підтримку не лише в межах Наддніпрянської України. Так, щойно проголошена Західноукраїнська Народна Республіка обрала орієнтацію на УНР, коли офіційно ще існувала Українська Держава, а на державному троні залишався П. Скоропадський. Так знову, вже на стадії витоків нового етапу революційного поступу і державотворення об'єктивно виникла зав'язка між революційним відродженням і новими планами соборності.

Справді неспростовними фактами залишається те, що апогейні віхи української соборності зовсім не випадково сталися у горнилі Другої Української революції, революційного розпаду Австро-Угорщини, що викликало «ланцюгову реакцію» – листопадовий «зрив» у Галичині, прийняття Передвступного договору у Фастові, Ухвали про злуку УНР і ЗУНР у Станіславові, зрештою, урочисте проголошення на народному віче у Києві 22 січня 1919 р. Універсалу Соборності, одноставно затвердженого наступного дня Трудовим конгресом України.

Однак реалізація наміченого курсу у революційному ключі продовжувалася недовго. Уже через тиждень після евакуації з Києва, 10 лютого 1919 р., голова Директорії пішов у відставку. На такому самому ідейно-теоретичному рівні, як аналізував, прогнозував, розробляв стратегію революції В. Винниченко, не зміг більше творчо діяти в українському провіді ніхто. С. Петлюра, який зайняв місце спочатку неформального лідера, а потім (рішеннями Ради народних міністрів і Директорії 7–9 травня 1919 р.) був затверджений керівником вищого державного органу України, швидко запровадив режим отаманщини. Це стало злим фатумом Української національно-демократичної революції, соборної Української Народної Республіки.

У ході військових дій 1919–1920 рр., що не відзначалися особливими успіхами, поступово втрачалися рівень і сутність теоретичних обґрунтувань, публічного виразу соціальних і національних прагнень у дусі пролонгації Української національно-демократичної революції, відбувався неухильний процес її переродження у боротьбу за збереження за будь-яку ціну особистої влади С. Петлюри, що скоро залишився єдиним членом Директорії.

Занепадав, сходив нанівець і запал, ентузіазм соборництва. Прикрими віхами негативної динаміки в цьому сенсі, неухильної здачі позицій стали подана місією А. Ливицького польському уряду декларація від 2 грудня 1919 р., одностороння денонсація лідерами ЗУНР Акта Злуки від 22 січня 1919 р., підписання Варшавського договору між Річчю Посполитою та Українською Народною Республікою 21 квітня 1919 р., польсько-радянська війна і підписання

Ризького мирного договору між РСФРР, УСРР і Польщею 18 березня 1921 р. [5, с. 7–240].

Вищеозначене приводить до цілком певних висновків. Реальний прогрес у справі національної соборності впродовж 1917–1920 рр. двічі був безпосередньо пов'язаний зі здійсненням стратегії (концепції) Української революції, її піднесенням і двічі змінювався періодами відкатів від уже досягнутих звершень. Причини останніх у світлі конкретної практики доволі очевидні – втрата надійних науково-теоретичних орієнтирів у досягненні корінних інтересів українського народу, відмова від зумовлених часом новаторських, революційних дій.

Відповідальний, глибинний аналіз дуже непростого, суперечливого, в чомусь хаотичного процесу реалізації ідеї української соборності детермінує сьогоднішнім дослідникам в осягненні неоднозначної (не однолінійної) сторінки вітчизняного історичного досвіду послідовніше використання комплексного, всебічного, справді порівняльно-історичного підходу (не озираючись на звичні – не значить в усьому справедливі, принципові наукові оцінки).

Залишається сподіватися, що саме на цьому шляху будуть досягнуті якісно нові історіографічні здобутки, які наблизять реальне знання до істини.

Бібліографічні посилання

1. Солдатенко В. М. Грушевський і концепція української соборності (1917–1918 рр.). *Політичні дослідження*. 2022. № 1 (3). С. 7–33.
2. Пиріг Р. Новітній Гетьманат: консервативно-ліберальний реверс на тлі революції. *Україна. Нариси історії. Україна й українці в постімперську добу (1917–1939)*. Київ, 2021. С. 58–95.
3. Гошуляк І. Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки). Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2009. 467 с.
4. Пеленський Я. Передмова. Спогади Гетьмана Скоропадського (кінець 1917 – грудень 1918). *Скоропадський Павло. Спогади*. Київ–Філадельфія, 1995. С. 3–28.
5. Нариси історії Української революції 1917–1921 років. У двох книгах. Кн. 2. Київ, 2012. 464 с.